

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/>
УДК: 342.25+{1-04}

Ярослава Верменич

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Теоретико-методологічні детермінанти дослідження кордонів та пограничного простору

Анотація. Мета статті – осмислення проблеми дослідження кордонів і порубіжних територій у просторово-політичному, національно-регіональному, семантичному, екзистенційному й термінологічному вимірах. **Наукові підходи.** Традиційні підходи до вивчення кордонів базуються на постулатах геополітики. Сучасна геополітика надає великого значення формуванню історико-географічних образів погранич на основі злиття часових та просторових параметрів і їх відображення у відповідних знаках, символах. Концепт «хронотопу прикордоння» – часово-просторового континууму з пріоритетом часу – дає змогу простежити складну еволюцію розвитку пограниччя з урахуванням геополітичних впливів та напрямів міграційних процесів. **Наукова новизна.** Сучасні геополітичні реалії диктують необхідність пошуку нових пояснювальних моделей і, відповідно, – нової наукової мови. Традиційні підходи, базовані на ідеях центральності й нормативності західної інтелектуальної традиції, сьогодні вже «не спрацьовують». Центри та периферії у сучасному світі стрімко міняються місцями, інтеграційні процеси супроводяться не менш помітними відцентровими. Порівняння, зв'язки, взаємообміни, перехресні впливи постають у вигляді фундаментальних опор для пошуку нових пояснювальних парадигм. **Основний висновок.** Не випадково у світі спостерігається підвищений інтерес до концептуалізації теоретичної лімології – науки про кордони. Упродовж другої половини ХХ й початку ХХІ ст. пройдено величезну відстань від класичних геополітичних підходів до неklasичних антропологічних і новітніх – постнекласичних. Теоретична лімологія дедалі впевненіше прокладає собі шлях у систему освіти. Що ж до України, то в нас кордонознавство існує у кращому випадку у прикладному вимірі, а термін «лімологія» поволі приживається лише у предметному полі історичної та політичної регіоналістики. Саме тому концептуалізація нового наукового напрямку має стати своєрідним викликом для історичної науки. Адже саме їй під силу створити таку модель ставлення до інакшості, яка утримуватиме соціум від нових розмежувань по лінії «наші – не наші». А також простежити на основі аналізу багатьох історичних колізій вплив «ефекту колії», залежності від пройденого шляху траєкторій майбутнього розвитку.

Ключові слова: теоретична лімологія, кордони, пограниччя, глобалізація, територія, простір.

Сучасний світ живе з гострим відчуттям невизначеності, непевності, тривожних очікувань. Свідченням того, що масштаби проблем, перед якими опинилося людство, не мають адекватних механізмів розв'язання, стало розширення зон напруги, аж до збройних конфліктів, що не піддаються врегулюванню зусиллями міжнародної спільноти. Очевидно, що боротьба за ресурси й території дедалі більше підпорядковується ритмам «неотурбулентності», коли декларації та міжнародні

угоди важать небагато, а ареали насильства стрімко розростаються, ламаючи звичні уявлення про захисні механізми кордонів. Водночас руйнуються ілюзії, пов'язані з глобалізацією. Усупереч очікуванням багатьох аналітиків, вона не тільки не зменшила масштаб загроз для цивілізованого існування, але й розширила діапазон ризиків. На зміну ейфорії з приводу «проникності кордонів», зменшення їх бар'єрних функцій на користь контактних приходять усвідомлення: світ вступив у нову еру глобальних протистоянь. Чи допоможе йому «утриматися на плаву» наявна система міждержавних кордонів, покаже час.

Україна на своєму досвіді сповна відчула хибність «кордонної» стратегії, базованої на умовності демаркаційних ліній, принаймні на півночі й сході. виправляти помилки тепер доводиться в умовах реальних воєнних дій, що потребуватиме і значно більших затрат, і триваліших строків. Не менш, ніж реальне облаштування кордону з Російською Федерацією, для України нині важить вироблення нових модулів «постсуверенізації», в яких модернізаційні завдання органічно узгоджуватимуться з виробленням нових методологічних засад гарантування національної безпеки. А отже, від скоординованих зусиль політиків і прогностичних можливостей соціогуманітаристики сьогодні залежить, чи збережеться Україна як інтегрована цілісність і суб'єкт міжнародних відносин.

Таке узгоджене бачення є нагальною потребою, зумовленою, за В.Ткаченком, необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції і знайти союзників у світі, зрештою відобразити цей світ у системі впорядкованих образів та смислів. «Суспільство матиме можливість успішно подолати період “розрухи в головах” лише тоді, коли цивілізаційна ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів глобального мейнстріму, з одного боку, та через усвідомлення спільності історичної долі України, її духовності і культури – з іншого. Саме це має утвердити наше колективне “ми” як спільноти, що формує громадянське суспільство й реалізує проект гуманістичного перетворення»¹.

Безпечкові параметри кордонної стратегії нині хвилюють політиків та аналітиків в усьому світі. Про «драму свободи», доведену до абсурду, розмірковує професор Іллінойського університету (США) Г.Кисельов. Ідею передзаданості прогресу, на його думку, руйнують насамперед держави, що «не відбулися». Люди так і не зможуть стати людством, стверджує він, якщо продовжуватимуть «кружляти без мети», повторюючи власний досвід злочинів, оман, помилок. Імовірно перспективу антропологічної катастрофи фахівець пов'яже зі схильністю до саморуйнування, проявами «квазісвідомості», яка діє поза моральними нормами. «Не застосовуючи свідомих зусиль до пізнання свого світу, сліпо наслідуючи нібито вже “відоме”, індивід і суспільство фактично не живуть своїм життям. Існування “по той бік добра” формує насамперед руйнівні ілюзії, утопічні очікування й устремління»².

Проаналізувавши глибинні причини конфлікту на сході України, група американських та європейських аналітиків оприлюднила свої дослідження на шпальтах преси. Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних і культурних коренів, за аналогією з конфліктами на Балканах, Близькому Сході, у Середній Азії. Утім дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і є в наявності, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані

¹ Ткаченко В. Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу // Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоля: У 2 кн. – Кн.1. – К., 2020. – С.37.

² Кисельов К.С. История как бытие // Вопросы философии. – 2014. – №4. – С.8–12.

пропагандистські акції³. Але всі ці чинники не дали б такого швидкого «ефекту», якби російсько-український кордон не був «прозорим» аж до його майже повної відсутності.

Те, що домінуюча у сучасному світі «кордонна» філософія (яка, в оцінці фахівців, існує здебільшого на рівні «описової аналітики») не забезпечує можливості спрямованого впливу на динаміку суспільних змін, визнається повсюди. Особливо гострі дискусії з цього приводу ведуться на посткомуністичному просторі. У пошуках нових принципів «філософії кордонів» основні надії пов'язуються з соціокультурною гравітацією, культурним взаємотягінням на фоні ослаблення значення адміністративних кордонів. Утім не бракує і протилежних конотацій, базованих на теоріях «загибелі національних держав», алгоритмах «десуверенізації». І хоч досягнуто певного консенсусу в питанні про те, що «захоронювати» національні держави поки що зарано, іде активне переосмислення (як зі знаком «плюс», так і зі знаком «мінус») дихотомії традиційних концепцій «вестернізації» та альтернативних версій глобалізації («азіатська глобалізація», «пантюркізм», «панмонголізм» тощо). Піддаються критиці проєкції «монокультурних підходів», здатні створювати різні «центризми».

Що ж до модних дискурсів на тему «десуверенізації» чи «постсуверенізації», то вони прямо виводять на проблему «нового розуміння принципу кордону», а також «нового регіоналізму» як актуальної формули сучасного етапу світоустрою. Потреба в новій «філософії кордону» справді існує, не в останню чергу тому, що внаслідок примхливих комбінацій «притягання – відштовхування» процеси «постсуверенізації» й «десуверенізації» йдуть поруч. Класичний принцип кордону базується на максимих добросусідства та соціального партнерства, які сьогодні доволі часто (як-от у відносинах України з Російською Федерацією) не «спрацьовують». А отже, кожна країна повинна вибудовувати систему «культурних інтеграторів» задля протистояння проявам агресії, сепаратизму, міжнародного тероризму тощо. Грамотно облаштований кордон – серед них один з найголовніших, проте таким він стає не лише завдяки сучасній інфраструктурі, але й завдяки грамотному методологічному обґрунтуванню проблеми кордонності.

Сьогодні уже для всіх очевидним є той факт, що за умов глобалізації взаємодія країн, які мають спільний кордон, набуває нових обрисів і нових форм. Проблема кордонів і порубіжних територій виступає водночас як просторово-політична, національно-регіональна, семантична, екзистенційна, термінологічна. Із цієї багатоаспектності випливає не лише складність завдань класифікації, але й утрудненість оціночних критеріїв для визначення рівнів ризикогенності. Соціальних підходів тут явно замало; підключення до систем аналізу психологічних критеріїв теж не гарантує охоплення проблеми в усій її складності та неоднозначності. Культурну й соціальну природу ресурсних, психологічних та інших конфліктів на порубіжжях неможливо зрозуміти, не звертаючись щоразу до напрацьованих соціальної історії, історії суспільних уявлень, дослідження місцевих традицій тощо. Очевидно, що саме порівняння та перехресні впливи постають у вигляді фундаментальних опор для пошуку нових пояснювальних парадигм.

Наскільки надійні ці опори у світі, переобтяженому геополітичними підходами з притаманною їм ворожістю й агресивністю? Чи підвладний узагалі науковим поясненням феномен «стиснення часопростору» (З.Бауман), коли всі просторово-часові межі стають умовними й розмитими, а для багатьох соціумів неспроможність пристосуватися до умов глобалізованого світу стає «знаком знедоленості та

³ [Електронний ресурс]: <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/04>

деградації»? Чи залишиться територія основною підвалиною державного суверенітету? Локальність чи транслокальність переважатиме в мережевих системах, що змінюють звичні просторові ієрархії? Шукати відповіді на ці та інші споріднені питання немислимо без заглиблення у складні контексти граничності, специфічності порубіжних соціумів, історичних витоків демаркаційних ліній тощо. А отже, проблема кордонів стрімко переростає ті прикладні рамки, з якими ми звикли її пов'язувати. Без ґрунтового теоретичного осмислення того, що значать в її житті кордони, будь-яка держава приречена на стратегічну сліпоту⁴.

Не випадково у світі спостерігається підвищений інтерес до концептуалізації теоретичної лімології – науки про кордони (від. лат. «limes» – «кордон»). Упродовж другої половини ХХ і початку ХХІ ст. пройдено величезну відстань від класичних геополітичних підходів до некласичних антропологічних і новітніх – постнекласичних – світ-системно-ідентичнісних, екополітичних, геоінформаційних та ін. Теоретична лімологія дедалі впевненіше прокладає собі шлях у систему освіти. Що ж до України, то в нас кордонознавство існує у кращому випадку у прикладному вимірі, а термін «лімологія» поволі приживається лише у предметному полі історичної та політичної регіоналістики.

Кордони й пограниччя: світоглядний вимір

Про світоглядне значення кордону як однієї з констант національного суверенітету в нас говорять напрочуд мало. Домінує погляд на кордон як усталену даність, своєрідний бар'єр, що визначає межі життєвого простору даної спільноти. Але ж кордон – це і рамка світорозуміння, і потужний чинник самоідентифікації людини й соціуму, і лінія переходу у нову якість. У моделі семіосфери Ю.Лотмана кордону відводиться роль головного інноваційного фактора, що забезпечує динамізм системи та механізми її оновлення. Зрештою саме в кордонному просторі з притаманною йому атмосферою асиметрії й «гібридності» проходять початкове випробування на міцність універсалістські світоглядні цінності толерантності та культурного багатоманіття, поваги до прав людини.

Осмислення кордону винятково в геометричних чи географічних координатах хибує на примітивізм. Значно продуктивніше дивитися на кордон як на межу між смислами, маркер культури, лінію протистояння в дуальних опозиціях. Утім рамки статті й сучасні політичні реалії змушують сфокусуватися саме на територіальному вимірі кордонності, осмисленому під кутом його впливу на соціокультурний розвиток та міждержавні відносини.

Методологічний ключ до усвідомлення всієї складності проблем, пов'язаних із територіальністю та її демаркаторами, сьогодні пропонує нова цивілізаційна парадигма глобального розвитку, що вибудовується на основі культури «неоглобалізму» зі властивим їй інтересом до «синтезу опозицій» – глобального й локального, універсального та унікального, гетерогенного й гомогенного. На перетині глобалістики та регіоналістики, культурної антропології й гуманітарної географії, історії та соціології поволі вимальовуються контури «нової просторової науки». Її появу пов'язують із «просторовим поворотом», не в останню чергу спричиненим новаторськими працями Е.Саїда та Е.Соджі, які поставили під сумнів не лише європоцентристську модель світоустрою, але й загальноприйнятні уявлення про межі культурних практик, а також канони лінійності та передзadanості. Розрізнення цінностей-цілей і цінностей-засобів прокладає шляхи для дослідження аксіосфери

⁴ Bauman Z. Globalization. The Human Consequences. – New York, 1998. – P.2–3, 18.

й у синхронічному, і в діяхронічному аспектах, а аналіз особливостей взаємодії в міжцивілізаційних зонах дає змогу ввести поняття просторовості в контекст нового розуміння співвідношення глобального й локального (глокалізації). У цьому контексті кордони постають як маркери контактних зон і водночас як продуценти постійних зон напруги та стресових ситуацій, а порубіжжя – як ареали додаткових шансів і прихованих небезпек.

Для України, яка сформувалася як незалежна держава на основі інтегрування кількох виразно окреслених погранич із різними історичними долями, проблема рубіжності з притаманною їй регіональною асиметрією та ціннісними розмежуваннями актуальна подвійно. На наш погляд, продуктивним для її аналізу може бути концепт лімінальності, зручний для характеристики нерівноважних станів систем, що знаходяться «на порозі» змін, іноді не передбачуваних. Лімінальність у просторовому вимірі – це перебування у своєрідному просторі «між» – з нечітко визначеними полюсами тяжіння, з виразними ознаками незавершеності, перехідності, що не виправдано затягнулася.

Фахівці-політологи відводять інтегративній концепції лімінальності роль нової парадигми політичного пізнання, коли теорія виникає не просто у міждисциплінарному просторі, а на кордоні політичної теорії, у дискурсивній практиці протиставлень. Потребу в новій категорії вони пояснюють появою перехідних станів, породжуваних новою соціальною реальністю – явищами культурної гібридності, активізацією міграцій, «прозорістю» кордонів. Лімінальне співтовариство існує на кордоні перехідних станів, які можуть набувати гібридного вигляду, а можуть і розмиватися до цілковитого взаємонерозуміння. Констатується своєрідна експансія лімінальності – у такому аспекті досліджуються вже не окремі, відносно обмежені зони, а «цілі простори життя сучасної людини, зануреної в ситуацію нерозрізнення віртуального й реального, свободи й залежності, прав і безправ'я, вигадок і дійсності, влади й безвладдя, порядку й хаосу, цінностей і нігілізму»⁵.

Зрозуміло, що пов'язана із кордонами додаткова ризикогенність може досліджуватися лише на міждисциплінарному рівні, на базисному фундаменті синтетичної соціальної теорії. Епістемологічна потужність останньої зумовлена закладеною в ній здатністю до осмислення різних варіантів соціокультурної динаміки. Соціальна філософія створює для цього науковий фундамент, а соціологія, культурна антропологія, історія, соціальна психологія – емпіричний базис. Завдяки широкому застосуванню принципу конструктивізму з'являється можливість побудови логічних ланцюгів і блокових структур, які уводять у певну систему найрізноманітніші відомості про шляхи формування кордонів і соціальних меж, про їхні бар'єрні й контактні функції, про пов'язані з ними переваги й ризики.

Останнім часом у наукові дискурси активно вводиться поняття межі, і не лише в символічному, але і в суто географічному значенні. Для філософа межа – це насамперед вдала метафора, грань культурних практик, а поняття межовості корелює з ідеєю скінченності/нескінченності або перервності. У математиці поняття «границя» має кілька десятків варіантів вживання. Для географа й історика інтерес становить передусім реальний кордон – як «довга вузька зона» і як межа політичного, економічного чи цивілізаційного простору. Зміст понять «границя», «кордон» може становити і територія в певних межах, і обсяг воєнного чи економічного контролю над територією, і обсяг прав, що його регламентують, та відповідних угод. Найчіткіші визначення вони мають у міжнародному праві (державний кордон).

⁵ Сморгунов Л.В. Политическое «между»: феномен лиминальности в современной политике // Полис. – 2012. – №5. – С.159–169.

У різних дискурсах, зауважує польський історик В.Вжосек, використовують або дефініції, або метафори кордону (перекладачі на українську мову не зовсім точно, на наш погляд, майже скрізь передають польське «granica» поняттям «межа»). У його баченні ідея граничності має сильні просторові асоціації, які виразно домінують над темпоральними. У дискурсах міжнародних відносин та в лімології перевага віддається науковим дефініціям, до метафор тяжіють історія й познаукові дисципліни, приміром, поезія. Загалом же поняття «кордон» є полісемантичним – це може бути межа, країна, сполучна ланка між культурами, бар'єр, міст між чимось і чимось⁶.

Щоб вивести вітчизняне кордонознавство з вузької ніші тих прикладних функцій, які воно сьогодні виконує, потрібно забезпечити для нього міцну філософську основу. Якщо кордон – це насамперед межа зіткнення свого й чужого, то підтримання кордону в належному стані – важливий напрям функціонування будь-якої соціальної системи, що дбає про власну національно-громадянську ідентичність. Для України, чий «кордонний спадок» переобтяжений безліччю травмуючих чинників, завданням першорядної ваги є мінімізація їхніх віддалених наслідків і гарантування кордонної безпеки. А це означає, що в полі постійної дослідницької уваги мають бути й реальні проблеми взаємодії у прикордонному просторі, і осмислення причин минулих тертів та незгод, і прискіпливий аналіз тих, значною мірою віртуальних, образів погранич, які формуються у процесі політичних, наукових, культурних та інших дискурсів. Найменш продуктивною стратегією при цьому може бути зациклення на ідеях «україноцентризму». Корисніше прислухатися до застережень, що лунають звідусіль: треба вчитися жити у світовому суспільстві ризику і рахуватися з тими тенденціями турбулентності, які притаманні сучасному етапу розвитку глобалізованого світу.

Схоже, має рацію німецький соціолог У.Бек: коли рушиться світовий порядок, саме час позбуватися настроїв сомнамбулічної впевненості й починати усвідомлювати, до якої міри застарілими та провінційними виявилися всі традиційні типи соціального аналізу. Дослідника не полишає відчуття того, що «на початку ХХІ ст. суспільство світового ризику кинуло політичний і теоретичний виклик ідеї, згідно якої тісне пов'язання історії й кордонів – єдиний засіб соціальної й символічної інтеграції і єдиний засіб її аналізу!». Можна погоджуватися з У.Беком чи ні в найменуванні космополітизмом того ідеалу універсалізму, який має запропонувати новий вимір співвідношення глобальності й локальності. Але очевидною істиною у його міркуваннях є впевненість: умовою створення справді наукової картини сучасного світу є «депровінціалізація» – уміння дивитися на світ очима інших⁷.

Якщо говорити у цьому зв'язку про загальносвітові тенденції, то значну частину шляху у цьому напрямі уже пройдено. Кордони нині досліджуються у найширшому контексті – і як соціальні конструкти, і як відповідні символи, причому традиційні (класифікаційні, функціональні, історико-картографічні та інші) підходи вдало доповнюються постмодерністськими.

Розгляд категорій простору, території, місця як підвалин соціальної ідентичності проклав шлях до диференціації між почуттям місця («sense of place») та вкоріненістю («rootedness»), а також прив'язаністю до місця («attachment to place»). У науковому обігу з'явилися диференційовані підходи до аналізу різних типів

⁶ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора: Постаання некласичної історіографії: Про історичне мислення. – К., 2012. – С.221–230.

⁷ Бек У. Живя в мировом обществе риска и считаясь с ним: Космополитический поворот // Полис. – 2012. – №5. – С.44–58.

територіальних ідентичностей – ідентифікації з місцем («place identity»), локальних ідентичностей («local identity»), регіональних ідентичностей («regional identity»), ідентифікації із середовищем («environmental identity») чи з місцем проживання («settlement identity»). Операціональним виявилось й поняття регіональної культури, котре трактується як сукупність прийнятих у певному регіональному співтоваристві цінностей, вірувань, суспільних традицій⁸.

У руслі освоєння постколоніальних та постмодерністських підходів нових обрисів набуває концептуалізація пограничних соціумів. Своєрідний «пограничний гнозис», уведений у контекст «глобального дизайну», запропонував, приміром, латиноамериканець В.Міньюло у книзі «Локальні історії / Глобальний дизайн: колоніальність, підпорядковані знання й мислення пограниччя» (2000 р.). Фундаментом «пограничної епістемології» в нього виступає «постоксиденталізм» – нова основа світорозуміння, базована на осмисленні «кордонів імперських відмінностей». Пропонується своєрідна форма «мислення з простору між локальними історіями й універсальними знаннями» – з виявленням саме тих переваг пограниччя, яких не вистачає детериторизованому глобальному дизайну. Відхід від звичних дихотомій «центру/периферії» та «колонізатора/колонізованого» має в даному разі руйнувати відносини підпорядкованості й концепції «запізнення», а, отже, і штучні кордони між «західним» і «незахідним» мисленням. Мислення зсередини кордонів («thinking from the borders»), на його думку, здатне створити таку модель, в якій безліч світів могли б мирно співіснувати. Але для цього у наукових дискурсах варто виходити за межі бінарних протиставлень, усвідомлювати плінність і мобільність у відносинах центрів і периферій⁹.

Було б несправедливо твердити, що вітчизняна наука не прагне до оволодіння новими підходами й методиками. Участь вітчизняних вчених у міжнародному проєкті «Соціальні трансформації у Пограниччі – Білорусь, Україна, Молдова» переконливо довела, що конкуренція дискурсів та ідентичностей у порубіжних регіонах постає не лише в руслі традиційного соціального аналізу, але і у площині їх «уявлення», ментального картографування. Справжнім проривом стала, приміром, книга В.Кравченка «Харьков/Харків: столиця Пограниччя», видана під егідою Європейського гуманітарного університету (Вільнюс, 2010 р.). Однак варто визнати: проблеми кордонів і погранич поки що займають непропорційно мало уваги у вітчизняних наукових дискурсах. І якщо практичні проблеми кордонної політики (демаркації, облаштування кордонів, транскордонного співробітництва тощо) дедалі частіше потрапляють у поле зору науковців, то теоретичні проблеми рубіжності практично перебувають на маргінесі наукових зацікавлень.

Проблема глосарія

В англійській мові «glossary» означає «словник спеціальних термінів». Рамки статті, зрозуміло, завузькі для передачі й оцінки усього розмаїття термінів, які побутують у «кордонному» науковому просторі. Ще складнішим є завдання вибудови відповідного тезаурусу понять, що визначають значною мірою деформований «геополітичний код» України (термін В.Дергачова). Особливість тезаурусу – його побудова від індивідуального, часткового до спільного й узагальнюючого – потребує

⁸ Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №1. – С.108–114.

⁹ Миньюло В. Оксидентализм, колониальность и подчиненная рациональность с префиксом «пост» // Перекрестки. – 2004. – №1/2. – С.157–197.

значної дослідницької площі. Від спокуси представити його у вигляді ієрархій, концентричних кіл чи орбіт тут доведеться відмовитися.

Щоб не збитися на манівці упередження й міфотворчості, маємо чітко відділяти поняття від метафор. Коли йдеться про кордони, призначенням яких у когнітивному сенсі є структурування «власного» життєвого простору й відмежування його від «чужого», надзвичайно важливо бачити і всебічно враховувати не лише механізми «трансловації» термінів, але й політичні мотиви доволі часті заміни чітких понять розпливчатыми метафорами, здатними затемнювати сутність проблеми. Досить згадати у цьому контексті польську метафору «східних кресів», щоб показати, як проукраїнські за формою міфи й символи прокладали шлях ідеологічному експансіонізму.

Американський історик А.Мегілл вважає, що розмаїття політичних режимів змушує дослідників урізноманітнювати термінологію кордонів і говорити не просто про кордон, а про кордон-*border*, кордон-*boundary* і кордон-*frontier*. При цьому *border* уживається ним як загальний термін, що стосується всіх маркерів просторового поділу території між політичною державою й тим, що перебуває поза її межами. Що ж до *boundary* і *frontier*, то він пропонує розглядати ці терміни у квазі-діалектичній опозиції один до одного. *Boundary* у його баченні – точно визначена лінія, що відрізняє одну частину території від іншої. Кордон-*frontier* більш «зональний», ніж «лінійний». За наявності кордону-фронтиру доволі часто неможливо точно встановити, де саме проходить державний кордон.

Спроби окреслення типології кордонів у А.Мегілла базуються на класифікаціях Ч.Маера, ґрунтованих на функціональному призначенні міждержавних рубежів. Кордони держав, що протистоять одна одній як ворожі, позначаються терміном «*anti-adversarial*» («спрямований проти суперників»). Для інших типів кордонів застосовуються поняття «прото-територіальний» («*proto-territorial*»), «захисний» («*anti-incursive*»), «фіскальний» («*tributary*»). Природно, такі типології умовні, що визнає й сам А.Мегілл¹⁰.

Доводиться миритися з тим, що майже кожна національна геополітична школа пропонує свої підходи й критерії до визначення функцій кордону. Французький політолог, директор Європейської геополітичної обсерваторії М.Фуше запропонував розрізнити два поняття – «*front*» і «*frontier*». Першим поняттям він позначає доволі чітку лінію між територіями, що відділяє простір «свого» від «чужого». Це може бути кордон по вододілу, по лінії гірських вершин, міждержавний кордон. Другим – символічний або уявний поділ простору, який передбачає наявність погранич без чіткої розподільчої лінії. Фронтирами в його уявленні є, приміром, етнічні чи культурні кордони. М.Фуше ввів також поняття «діада» на означення ділянки державного кордону, яка розділяє дві сусідні держави¹¹.

Введення у термінологічне поле поняття кордону в етнокультурному розумінні пов'язують з іменем норвежця Ф.Барта. Внутрішні маркери етнічності й регіональності він розглядав як результат історичних, політичних, економічних умов і конкретних ситуацій; культурні відмінності виводив не стільки з впливу об'єктивних чинників, скільки з індивідуальної свідомості і продиктованої нею рольової поведінки членів тих або інших груп. Символічні лінії поділу створюються, за Ф.Бартом, за допомогою етнічних маркерів (діакритиків) – тих елементів культури, які обираються членами групи для акцентування своїх відмінностей від Інших.

¹⁰ Мегілл А. Границы и национальное государство: Предварительные заметки // Диалог со временем. – 2010. – Вып.30. – С.43–49.

¹¹ Foucher M. Fronts et frontières: un tour du monde géopolitique. – Paris, 1991. – P.5–15.

Ці діакритики (Дж.Армстронґ називав їх «символічними прикордонниками»), як правило, стають об'єктом гострої конкуренції, пов'язаної з відносинами влади й підпорядкування. При цьому боротьба ведеться як за право визначати кордони, так і за вибір маркерів¹².

Російські фахівці наголошують на тому, що кордони мають розглядатися в контексті їхньої різнотипності – адже вони фігурують не лише у ролі політичних маркерів (внутрішніх і міжнародних), але і в якості етнічних, культурних, мовних, конфесійних рубежів. У баченні М.Орешиної кордон може бути зоною: 1) розколу; 2) розподілу; 3) фільтрації; 4) взаємодії; 5) співробітництва; 6) кооперації; 7) з'єднання; він може виступати також засобом організації території, соціокультурним рубежем тощо. Одна якість кордону здатна переходити в іншу. Кордони виступають у ролі розмежувальних рубежів і допомагають конструювати простір в уяві¹³.

В.Кравченко звертає увагу на те, що в російській (відповідно, і українській) мові поняття «фронтир» набуває не стільки географічного чи культурного, скільки певного мілітарного змісту. Розрізняє він і поняття «порубіжжя» й «пограниччя» – перше в його баченні ближче до поняття контактної зони, тоді як друге все ж більше відноситься до території, що визначена політичним кордоном, а також до чітко окреслених культурних, релігійних чи мовних областей¹⁴. От тільки з чіткими визначеннями при дослідженні порубіжних територій доводиться мати справу нечасто.

У доволі різних контекстах варіюються підходи до визначення «бар'єрності» та «контактності» кордонів. Розрізняють ландшафтну, демографічну (внаслідок слабкої заселеності), економічну, комунікаційну, соціокультурну, адміністративно-правову бар'єрність. Природно, що в будь-якому разі бар'єрність є відносною, як, до речі, і контактність. Зазвичай першим терміном позначається здатність кордону бути ефективним рубежем проти нелегальних і небажаних транскордонних потоків, другим – спроможність забезпечити проникність для потоків бажаних. У зв'язку з цим постійно зазнають уточнень поняття «пограниччя», «погранична територія», «трансгранична територія», «транскордонні географічні структури», «регіональні пограничні підсистеми» тощо. Термін «пограниччя» («порубіжжя», «borderland») як правило застосовується на означення прилеглої до кордону (з одного або з обох боків) зони, виділення котрої здійснюється на основі сукупності специфічних ознак, важливих для досягнення певної мети. Погранична територія – ареал, в якому здійснюється реальна або потенційна взаємодія (взаємовплив) сусідніх держав. Трансгранична територія – відносно цілісна природно-антропогенна система, що складається як мінімум із двох взаємопов'язаних приграничних територій і є сферою геополітичних інтересів сусідніх країн.

Зрозуміло, що говорити про чіткість і визначеність цих розрізень не випадає – як у вітчизняній традиційній, так і у англомовній термінології. Застосоване в «Європейській рамковій конвенції про прикордонне співробітництво територіальних співтовариств і властей» (Мадрид, 1980 р.) поняття «cross-border» за своїм значенням ближче до передачі взаємодії з переходом кордону, а не до взаємодії приграничних територій. Однак у політичному вжитку чіткості у застосуванні

¹² Barth F. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. – London; Bergen, 1969. – P.14, 35; Armstrong J. *Nations before Nationalism*. – Chapel Hill, 1982. – P.6.

¹³ Орешина М.А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований // Политическая наука. – 2003. – №3. – С.154.

¹⁴ Кравченко В. Харьков/Харків: столица пограниччя. – Вильнюс, 2010. – С.25.

понять «cross-border» та «transborder», як правило, не спостерігається. Зазвичай перше поняття вживається для характеристики прямих контактів порубіжних регіонів, а друге – для широкого кола варіантів співробітництва. Не існує чіткого розмежування термінів «приграничное сотрудничество» і «трансграничное сотрудничество» й у російській мові. Можливості української в даному разі ширші – завдяки паралельному застосуванню термінів, похідних від «кордону» та «границі» й усталеному поняттю «порубіжність». Однак до чіткого нормативного розведення «порубіжності», «пограничності», «прикордонності» справа поки що не дійшла.

Очевидно, що без урахування фактора порубіжності та проблем, які він створює, неможливо зрозуміти ані ризики у сфері регіоналізму, ані специфіку локальної самосвідомості. У теорії кордонів і в дипломатичній практиці більш-менш чітко розрізняються поняття «делімітація» й «демаркація кордону» (англ. «delimitation», «demarcation»). Перше – це зазвичай визначення загального напрямку міждержавного кордону шляхом переговорів, друге – проведення державного кордону на місцевості з визначенням його спеціальними знаками. В українсько-російських відносинах саме проблема демаркації виявилася каменем спотикання, унаслідок чого морський кордон залишився невизначеним. Але й на суходолі лінія кордону була проведена настільки невдало, «по живому», що її коригуванням на свій розсуд займалися місцеві чиновники. Зрозуміло, скільки важкорозв'язних проблем створила практична відсутність впорядкованого кордону, коли між Росією та Україною почалася неоголошена «гібридна війна».

Через невпорядковані місця переходу з території Російської Федерації надходить військова техніка, переміщуються групи найманців, що надзвичайно ускладнює перебіг конфлікту. До того ж легкість перетину кордону стимулює стихійний «маятниковий рух», особливо активними учасниками якого є контрабандисти, наркочилери тощо. Тому процеси моральної деградації у зоні прикордоння прискорюються, а в разі недієздатності правоохоронних органів злочинність узагалі стає невідконтрольною.

Зрештою й геополітичні схеми, які вибудовуються нашими сусідами, також піддаються осмисленню лише в контексті «граничності» та її впливу на мовно-інформаційні, культурно-релігійні та інші процеси. Варто, приміром, уважно спостерігати за тим, якого вигляду в політичній стратегії Росії набрали феномени «російського світу» («русского мира»), «захисту співвітчизників» й подібні ідеологічні кліше. Відверто слугуючи цілям підтримки сепаратизму, такі ідеологеми прямо підпорядковані завданням «десуверенізації» України з паралельним утвердженням у Росії своєрідного «суперсуверенітету» імперського типу. А наскільки мало в такій ситуації важать аргументи, можна судити з безапеляційного висновку, який було зроблено на засіданні інтелектуального клубу «Вільна думка» («Свободная мысль») у Москві (лютий 2014 р.) головним редактором однойменного журналу М.Делягінін: «Ніякої української державності як такої немає»¹⁵.

Специфічні ризики на порубіжжях та «кордон безпеки»

Порубіжжя як території «по обидва боки кордону» прийнято розглядати як результат багатолітніх контактів і створений на його основі «ансамбль невидимих зв'язків» (П.Бурдье). Досить було уважно подивитися на порубіжні ареали під кутом зору взаємотяжіння та взаємовідштовхування культурних традицій, моделей поведінки, символічних систем, щоб дістати аргументи на користь

¹⁵ Что происходит на Украине и какое будущее ее ждет // Свободная мысль. – 2014. – №2. – С.24.

спеціального дослідження погранич як особливих соціокультурних феноменів зі власною регіональною ідентичністю. Доволі несподіваною виявилася притаманна таким регіонам система бачення граней між «своїм» і «чужим» – далеко не завжди уявлення мешканців про такі грані збігаються з реальними кордонами чи демаркаційними лініями. Не випадково дослідження погранич різко активізувалися у контексті осмислення досвіду двох світових воєн. Відповідь на питання про те, чому «кривавими землями» (термін Т.Снайдера) стали у ХХ ст. саме ті регіони, які опинилися у просторі між двома тоталітаризмами, шукають науковці на всіх континентах.

Із кінця ХІХ ст. з подачі американського історика Ф.Тернера успішно розвивається субдисципліна, яка еволюціонувала від епізодичних «фронтір-студій» до фронтальних досліджень ментальностей і міжкультурної взаємодії в рамках «border studies». Її перспективність у сучасних умовах забезпечується помітним відродженням інтересу до імперій і внутріімперських центр-периферійних відносин, а також актуалізацією історичної локалістики у загальному контексті глобалізаційних і диверсифікаційних процесів. Сформульовані в рамках «фронтір-студій» ідеї Великого кордону – як межі й водночас зони взаємодії між значною мірою умовними західною та східною цивілізаціями – виявилися цілком прийнятними для аналізу культурних дифузій на українських теренах. А проте вони дедалі частіше піддаються обґрунтованій критиці, не в останню чергу внаслідок закладеного у їхній фундамент протиставлення «цивілізації» й «варварства».

Поняттям «серединність» («middle ground»), уведеним в обіг Р.Вайтом у 1991 р.¹⁶, значно точніше схоплена сама суть порубіжжя – середньої позиції між крайнощами – з усіма проблемами, що виникають у сфері контакту. Хоч які б контактні зони, на яких материках досліджувалися, проблеми скрізь схожі, але їхня емоційна насиченість, зрозуміло, різна. Серединна культура, яка формується у зонах погранич, внаслідок переплетення різних впливів, як правило, протистоїть консерватизмові й архаїці. Можлива, щоправда, й тривала консервація перехідного «рубіжного стану». Коли проблема «переходу» виявляється важкорозв'язною, певні риси перехідності можуть стати онтологічними характеристиками тієї чи іншої спільноти порубіжжя – аж до утворення специфічної «рубіжної цивілізації». Як показав Ф.Бродель, таким цивілізаціям притаманна, як правило, велика часова протяжність («la longue durée»)¹⁷.

Територія на пограниччях – цінність особлива, але значною мірою контроверсійна у свідомісному вимірі. Багатовікове спільне проживання поруч або на одній території різних етносів, представників різних конфесій, носіїв різної ментальності у даному разі не об'єднуючий, а радше конфронтаційний фактор. Як правило, у кожній зі сторін, чиї інтереси входять у конфлікт – своя правда, і кожна з таких «правд» має домінуючі точки опори в історії. Якщо ж узяти до уваги й суб'єктивні чинники – насамперед відмінні способи репрезентації минувшини, а також особливості політичної культури – пограниччя постають зонами підвищеної ризикованості, ареною перманентних випробувань лояльності і почуттів солідарності. Способи самоствердження, які формують колективну ідентичність, тут піддаються постійній «перевірці на міцність» і доволі часто її не витримують. Зате простір для звинувачувальної риторики на порубіжжях майже безмежний.

¹⁶ White R. The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815. – Cambridge, 1991; Уайт Р. Серединность // Ab Imperio. – 2010. – №3. – С.27–77.

¹⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV–ХVІІІ ст. – Т.3: Час світу. – К., 1998. – С.10–11, 640–641.

Доволі часто на ситуацію в таких регіонах впливає чинник, який Р.Брубейкер позначає формулою «зовнішня національно споріднена держава» («external national homeland»). Точніше, на наш погляд, говорити тут не про чинник національної спорідненості, а про відлуння амбіцій колишніх метрополій. Динамічні політичні настанови «споріднених держав» продукуються, за Р.Брубейкером, незбіжністю культурних і політичних кордонів та базуються на аксіомі колективної національної державності; остання виходить за межі кордонів і громадянства, будучи підкріпленою ідеєю відповідальності не лише за власних громадян, але й за етнічних родичів в інших державах. Міра цієї відповідальності та ступінь підтримки «іноплеменників» може бути предметом дискусій. Але у принципі позиція «зовнішньої національної спорідненості» становить фундамент своєрідного «тріадичного зв'язку», в якому перебувають «націоналізуюча» держава, колишня метрополія й національні меншини. Будь-яка випадковість у такому просторі здатна запустити небезпечний маховик протистоянь¹⁸.

У контексті «переокреслення пострадянського простору» й новітнього вітчизняного «кордонотворення» досліджує проблему погранич Т.Журженко, харків'янка, яка нині живе у Відні. В англomовній праці «Від прикордонних земель до земель із кордонами: Геополітика ідентичності в пострадянській Україні» вона розглядає новітні українські кордони як з погляду політичних акторів, так і з позиції звичайних громадян, що живуть у зоні кордону. На її переконання, національні кордони збудовані не лише з прикордонних стовпів та загроз – вони потребують словесної, наративної переконливості. Із цього погляду українсько-російський кордон не тільки інфраструктурно недорозвинений, але й наративно недоокреслений – йому явно бракує символічної ваги. У зонах пограниччя люди «здебільшого не вважають сусідів по другий бік за культурно «інших». А отже, й українська ідентичність тут плинна й ситуаційна; вона легко поєднується з російською, «слов'янською», пострадянською». А європейський дискурс «інтеграції» співіснує з дискурсом «східнослов'янської єдності»¹⁹.

Те, що механізми розуміння тотожності й відмінності у зонах погранич є розмитими та неусталеними, легко продемонструвати на прикладі збройного конфлікту 2014 р. на сході України. Для мешканців Донбасу ідентифікаційний вибір завжди був проблемою; тяжіння до Росії доволі часто виявлялося сильнішим, ніж довіра до «київської влади». Регіональна ідентичність тут вимальовувалася невіразно, але у своїй основі була «залишково радянською». Зміни у владній верхівці, що відбулися в лютому 2014 р., у регіоні сприйняли як реальну загрозу власним життєвим цінностям, а тому приклад «безкровної» інтеграції Криму в російський політичний простір виявився для багатьох притягальним. На тлі загальної дезадаптації та дезорганізації відцентрові процеси швидко набули сепаратистського забарвлення. І навіть коли з'ясувалося, що Росія не має наміру анексувати Донбас, автоматично спрацював комплекс «самостійності» – самопроголошені Донецька й Луганська «республіки» зберігали для багатьох притягальність принаймні як символ дистанціювання від «київської влади». Хоча, як точно підмітив філософ і письменник із Луганська О.Єрмоєнко, сепаратистські настрої «пересічних луганців» – це здебільшого відображення політичної безграмотності й безпорадності: «Те, що хоче сказати Донбас, належить до області невисловлюваного»²⁰.

¹⁸ Брубейкер Р. Национальные меньшинства, национализирующие государства и внешние национальные родственные государства в новой Европе // Национализм в поздней и посткоммунистической Европе. – Т.1. – Москва, 2010. – С.149–173.

¹⁹ Zhurhenko T. Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine. – Stuttgart, 2010. – P.159–162.

²⁰ Єрмоєнко О. Погляд з Луганська: подолання стереотипів // День. – 2014. – 4–5 липня.

Особливістю транскордонних соціумів є домінування у громадян відчуття недостатньої захищеності від «примх долі». У баченні О.Довгополової простір пограниччя це місце вічної втечі, пошуку шансів, відсутності відчуття ґрунту під ногами. У пограничній ідентифікації завжди є момент хворобливого й напруженого вибору – який з орієнтирів обрати. Далеко не завжди проблема «свого – чужого» розв'язується раціонально: досить згадати, який потужний шар української культури опиняється під спудом, коли ідентифікаційний процес базується виключно на мові і українським визнається лише написане українською мовою. У ситуації «шоку від свободи» педалювання парадигми «відродження» ввело національну ідею у стан кризи, адже «зосередженість на непогрішності національного ідеалу призводить до нездатності йти вперед»²¹.

Нині практично всі кризи, небезпеки, ризики у світі мають транскордонний характер. Не випадково «другого дихання» в сучасних умовах набуває формула «стіни» як надійного кордону, здатного якнайкраще виконувати бар'єрну функцію. Люди здавна будували стіни, покликанням яких було збереження власної ідентичності й гарантування безпеки. Як про восьме «чудо світу» всім відомо про Велику китайську стіну, протяжність якої сягає 10 тис. км. Стіни будують і в наш час: згадаймо, приміром, рубежі, що розділяють Ізраїль і Палестину, грецьку і турецьку частини Кіпру. Ідея стіни була озвучена й в Україні (принаймні так в уяві деяких радикалів поставав майбутній українсько-російський кордон).

Навряд чи така надзвичайно затратна ідея могла бути продуктивною з перспективи зниження «градусу ризикованості» в українсько-російських відносинах. Рівень військової техніки у ХХІ ст. настільки високий, що непроникних стін для неї не може бути у принципі. Але очевидно, що завдання мінімізації ризиків, пов'язаних із феноменом погранич, для України сьогодні особливо актуальне. Якими можуть бути прояви фрустрації й соціальних аномалій у тій частині Донбасу, де населення, не маючи уявлення про власні перспективи, перебуває у стані розпачу, можна лише гадати. Утім, щоб уникнути розвитку подій за найгіршим сценарієм, важливо не лише постійно вдосконалювати рівень наукової аналітики процесів, що відбуваються у зоні збройного конфлікту, але й крок за кроком розробляти нову концепцію прикордонної політики.

Вітчизняна лімологія: етапи становлення

Упродовж ХХ ст. людство пережило кілька глобальних наукових революцій, які призвели до докорінних змін типу наукової раціональності. Остання, що здобула назву постнекласичної, супроводиться переглядом мало не всіх форм наукової діяльності – від орієнтованих на частковості й вузькопрофільних до універсально-еволюціоністських і міждисциплінарних. Теоретична лімологія, хоч і повільно, але впевнено вписується у цей мейнстрим, обираючи максимально широку у часі і в просторі проблемну орієнтацію і поступово переходячи від стадії «стикового» наукового напрямку до стану субдисципліни. На думку російських фахівців, де лімологія уже присутня у системі освіти, вона вже набула статусу «міждисциплінарної, синтетичної науки, що використовує методологічні прийоми суміжних дисциплін»²².

Варто зауважити, що теоретична лімологія не тільки живиться здобутками багатьох галузей природничого та соціогуманітарного знання, але й самим фактом свого

²¹ Довгополова О. Национальная идентичность в гендерной перспективе (опыт формирования украинского национального проекта в 1990-е гг.) // Перекрестки. – 2009. – №1/2. – С.265–277.

²² Дмитриева С.И. Лимология. – Воронеж, 2008. – С.9.

існування розширює когнітивний простір. Саме вона вводить проблему погранич у контекст «стиснення світу», взаємопроникнення, транскордонності. У зв'язку з цим істотних змін зазнала уся просторово-часова матриця модерності. Якщо раніше у зв'язці «простір – час» домінували часові параметри, то тепер явна перевага просторових домінант розхитує традиційні поняття центру, периферій, кордонів. На зміну модним концепціям детериторизації приходять різні варіанти «ретериторизації», які примхливо поєднуються з неокосмополітичними теоріями. В останніх наголос робиться не на полюсах, а на різних нюансах і відтінках інакшості. Порубіжжя в них, як правило, постають у вигляді «уявлених» топосів, етнокультурних матриць, які виступають у ролі охоронців спадщини і водночас сполучних культурних ланок.

Глобалізація справила величезний вплив на трансформацію просторових уявлень людини й тим самим істотно скоригувала і систему її орієнтування у просторі, і відповідний напрям історичної та географічної наук. Запропоноване соціальними географами «корисне й захоплююче», у баченні Е.Гіденса²³, поняття просторово-часової конвергенції створило новий методологічний ключ для аналізу того, як соціальний розвиток і технологічні новації впливають на форми соціальної активності. Трансформуються насамперед ментальні когнітивні карти – суб'єктивні уявлення людини про її оточення, які тепер уже не ізоморфні реальному ландшафту. Ця просторово-часова трансформація, як вважають філософи, «змінює «психологічну географію» – суб'єктивну картину світу, уявлення людини про відстань, доступність, кордони, можливості й способи самої її ідентифікації за умов зростаючих змін технологічних комунікацій. Трансформація натуральної географії в технологічну є переведення «реального в доступне». У реальності це означає розхитування зв'язку між відстанню й часом, картою та місцевістю. Відбувається «різке згортання хронотопу, перетворення технологічної географічної карти в міфологічну»²⁴.

Саме тому концептуалізація нового наукового напрямку має стати своєрідним викликом для історичної науки. Адже саме їй під силу створити таку модель ставлення до інакшості, яка утримуватиме соціум від нових розмежувань по лінії «наші – не наші». А також простежити на основі аналізу багатьох історичних колізій вплив «ефекту колії», залежності від пройденого шляху траєкторій майбутнього розвитку. Пережиті в минулому травми, невдало проведені кимось кордони, перекоси у державній «політиці пам'яті» – усі ці чинники здатні поглиблювати демаркаційні лінії, продукувати антицінності, що справляють руйнівний вплив на суспільну свідомість. Завдання істориків, які, за Й.Рюзенем, у першу чергу відповідальні за якість культурного орієнтування – мінімізувати цей вплив: «У метафоричному сенсі можна говорити про лікувальну й терапевтичну функцію історії, за реалізацію якої відповідають історики»²⁵.

Як традиційні, так і нетрадиційні бачення ролі кордонів базуються на постулатах геополітики. Сучасна геополітика надає великого значення формуванню історико-географічних образів погранич на основі злиття часових і просторових параметрів і їх відображення у відповідних знаках і символах. У запропонованій Д.Зам'ятиним класифікації географічних просторів виділено цілий клас пограничних просторів, або просторів-кордонів²⁶. Концепт «хронотопу прикордоння» – часо-просторового континууму з пріоритетом часу – дає змогу простежити складну

²³ Гіденс Е. Соціологія. – К., 1999. – С.85.

²⁴ Емелин В.А., Тхостов А.Ш. Трансформація натуральної географії: технологіческие і когнітивні карти // Вопросы философии. – 2014. – №2. – С.42–52.

²⁵ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Л., 2010. – С.274–277.

²⁶ Зам'ятин Д.Н. Геополітика: основні проблеми і ітиги розвитку в ХХ в. // Поліс. – 2001. – №6. – С.97–115.

еволюцію розвитку пограниччя з врахуванням геополітичних впливів, напрямів міграційних процесів, династичних угод тощо.

Плекаючи «оборонну свідомість», тоталітарні держави всіляко намагалися відтворити у політичному ландшафті ідею замкненої територіальності (класичний приклад – Берлінська стіна). Запроваджувана географами (Р.Ратті) типологізація функцій кордону базується на парадигмі «подвійності» – кордон може розділяти різні політично-інституціональні системи, а може й забезпечувати контакт між різними соціальними колективами. Коли переважає функція бар'єру, наслідком стають ефекти відокремлення, закритості, економічної ізоляції. Якщо домінує функція фільтру, кордон в цілому лишається відкритим, але водночас має бути достатньою мірою непроникним для обстоювання державного суверенітету. Коли ж існує орієнтація на відкритість, домінуючою стає контактна функція, що уможливає транскордонне співробітництво²⁷.

На цій основі виразно вимальовується нове бачення пограниччя – не просто як специфічного ареалу людського буття, але й як простору, що має власну динаміку розвитку, свої глибинні ресурси взаємовпливів, власні джерела формування певного типу особи. Тут виробляється специфічне ставлення до інакшості – «чужий» постійно присутній поруч, а, отже, і ставлення до нього варіюється у широкому діапазоні від «просто іншого» до «небезпечного ворога». Кордон може осмислюватися і як «останній рубіж», і як «відкриті ворота» – з різними проміжними баченнями, а пограниччя – як зона підвищених ризиків.

Уже сьогодні очевидно, що змін зазнає і соціокультурний тип «людини пограниччя». Навряд чи ці зміни можна характеризувати як односпрямовані. З одного боку, така людина постає і почувається як своєрідний «продукт цивілізації», відкритий до інновацій, схильний до переміщень у реальному й візуальному просторі. З іншого боку, сама атмосфера прикордоння стимулює конфлікт людини з правом. Поміж іншим це диктує необхідність посиленої уваги до формування правової свідомості, правової й політичної культури саме у «проблемних зонах».

Усе сказане здебільшого стосується тих напрямків теоретичної лімології, які сформувалися поза межами України. Вітчизняне кордонознавство, як уже зазначалося, не надто переймається теоретичними проблемами, зосереджуючись переважно на прикладних завданнях²⁸. Проте не можна не бачити й позитивних зрушень, приміром в осмисленні ролі Великого кордону у «фронтирному» контексті, Галичини як «потрійного пограниччя», специфічних «культурних кодів» Закарпаття. Запропонована В.Дергачовим концепція «рубіжної комунікативності» дає, як нам здається, прийнятний ключ до розуміння біполярності українського соціуму та породжуваних нею непростих проблем. Заслуговує на увагу і зроблений цим автором, можливо дещо жорсткий, аналіз глибинних причин деіндустріалізації, моральної деградації, деінтелектуалізації українського суспільства – з наростанням апатії на одному полюсі й агресивності на другому. На його думку, країна йде шляхом втрати свого культурно-генетичного цивілізаційного коду з перспективою переходу на становище нової світової периферії²⁹.

Наскільки точними є негативні прогнози, яких нині в Україні не бракує, і належить з'ясувати в руслі концептуалізації теоретичного кордонознавства, потреба

²⁷ Ratti R., Reichman S. Theory and Practice of Transborder Cooperation. – Basel, 1993.

²⁸ Спробу привернути увагу до міждисциплінарних досліджень кордонів та пограничних територій див.: Верменич Я.В. Историческая лимология: проблемы концептуализации. – Saarbrücken, 2013 [Електронний ресурс]: www.lap-publishing.com/books

²⁹ Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

в якому для країни є очевидною. Ідеться про докорінне переосмислення з урахуванням нових реалій усієї системи центр-периферійних відносин, що дісталася Україні у спадок від СРСР, із відповідним коригуванням системи категорій і понять. І ширше – про нові підходи в усвідомленні інакшості у ключі раціональності. Можливо, для осмислення феномена погранич корисною виявиться запропонована Ж.Делезом і Ф.Гваттарі метафора різоми – з притаманним їй відкиданням ієрархічності й заміною її концептом «багатокорінності» з хаотичними переплетеннями. У такій структурі «зв'язок і гетерогенність» стають продуктивними пояснювальними схемами.

Фундаментальною основою таких схем, зрозуміло, має бути міждисциплінарність, причому не лише у формі занурення конкретного дослідника у систему «суміжного» знання, але й у «наведенні мостів» між відповідними творчими колективами з метою розв'язання спільних завдань. Ідеться про колективні «кросдисциплінарні» дослідження, які мають стимулюватися і належним чином координуватися державою. На наш погляд, теоретичний фундамент вітчизняного кордознавства має створюватися на основі поєднання принаймні трьох основних підходів: геополітичних (політичні впливи, проблеми безпеки), гео економічних (система економічних взаємин, торгівля, інвестиції), геокультурних (культурні впливи, територіальні зміни, проблеми культурної пам'яті) тощо. Головне надзавдання тут – мінімізація впливу минулих травм і ймовірних ризиків, створення привабливих образів територій, всебічне розширення контактів і поля циркуляції людей, товарів, капіталів, ідей. Адже більшість конфліктів у сучасному світі породжуються ідентифікаційними кризами, а ці останні виникають на ґрунті недовіри, етноцентризму, релігійної свідомості, соціальної відчуженості й політичної некомпетентності. Наукове знання – найбільш надійна опора у протидії агресивності, настроям соціального реваншу, ксенофобії.

Зрештою, проблема погранич стосується легітимації територіальної цілісності і вже тому входить у коло першочергових державних інтересів. Саме тому для України концептуалізація теоретичного і прикладного кордознавства є нагальною потребою, велінням часу, відповіддю на виклики ХХІ ст. Порубіжність має свої позитивні та негативні риси, і тільки від українського народу і зважених дій його еліти залежить, чи буде країна самостійним гравцем на економічному полі й політичній сцені, чи остаточно перетвориться на «транзитний коридор», полігон для апробування чужих ідей і намірів, що не вписуються в концепцію національної безпеки.

REFERENCES

1. Armstrong, J. (1982). *Nations before Nationalism*. Chapel Hill.
2. Barth, F. (1969). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. London.
3. Bauman, Z. (1998). *Globalization. The Human Consequences*. New York.
4. Bek, U. (2012). Zhivya v mirovom obshchestve riska i schitayas s nim. *Kosmopoliticheskij povorot. Polis*, 5, 44–58. Moskva. [in Russian].
5. Brodel, F. (1998). *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st., Vol.3*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Brubejker, R. (2010). Natsionalnye menshinstva, natsionalizirujushchie gosudarstva i vneshnie rodstvennye gosudarstva v novej Evrope. *Natsionalizm v pozdne- i postkommunisticheskoy Evrope, Vol.1*, 149–173. Moskva. [in Russian].
7. Dergachov, V. (2003). *Tsyvilizatsionnaya geopolitika [Bolshie mnogomernye prostranstva]*. Odessa. [in Russian].
8. Dmitrieva, S.I. (2008). *Limologiya*. Voronezh. [in Russian].
9. Dvorpolova, O. (2009). Natsionalnaya identichnost v gendernoj perspective. *Perekrestki*, 1/2, 265–277. Minsk. [in Russian].
10. Emelin, V.A., Thostov, A.Sh. (2014). Transformatsiya naturalnoj geografii: tehnologicheskie i kognitivnye karty. *Voprosy filosofii*, 2, 42–52. Moskva. [in Russian].
11. Foucher, M. (1991). *Fronts et frontieres: un tour du monde géopolitique*. Paris.
12. Gidens, E. (1999). *Sotsiologhiia*. Kyiv. [in Ukrainian].

13. Kiselev, K.S. [2014]. *Istoriya kak bytie. Voprosy filosofii*, 4, 8–12. Moskva. [in Russian].
14. Korzov, G. [2010]. Teritorialni identichnosti: kontseptualni interpretatsii v suchasni zarubizni sotsiologichni dumsti. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketing*, 1, 108–114. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kravchenko, V. [2010]. *Kharkov/Kharkiv: stolitsa pogranychia*. Vilnius. [in Russian].
16. Megill, A. [2010]. Granitsy i natsionalnoe gosudarstvo: Predvaritelnye zametki. *Dialog so vremenem*, 30, 43–49. Moskva. [in Russian].
17. Minolo, V. [2004]. Oksidentalizm, kolonialnost i podchinennaya ratsionalnost s prefiksom 'post'. *Perekrestki*, 1/2, 157–197. Minsk. [in Russian].
18. Oreshina M.A. [2003]. Region kak obekt sotsialno-gumanitarnykh issledovaniy. *Politicheskaya nauka*, 3, 142–154. Moskva. [in Russian].
19. Ratti, R., Reichman, S. [1993]. *Theory and Practice of Transborder Cooperation*. Basel.
20. Riuzen, J. [2010]. *Novi shlyakhy istorychnoho myslennia*. Lviv. [in Ukrainian].
21. Smorgunov, L.V. [2012]. Politicheskoe „mezdu“: fenomen liminalnosti v sovremennoj politike. *Polis*, 5, 159–169. Moskva. [in Russian].
22. Tkachenko, V. [2020]. Tsyvilizatsiina identychnist Ukrainy: vyklyk chasu. *Academia: Terra Historiae: Studii na poshanu Valerii Smoliia, Vol.1*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Uajt, R. [2010]. Seredinnost. *Ab Imperio*, 3, 27–77. Kazan. [in Russian].
24. Vermenych, Ya. [2013]. *Istoricheskaya limologiya: problemy kontseptualizatsii*. Saarbrucken. [in Russian].
25. Vzhosek, V. [2012]. *Istoriya – Kultura – Metafora: Postannia neklasychnoi istoriohrafii. Pro istorychne myslennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. White, R. [1991]. *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*. Cambridge.
27. Zamjatin, D.N. [2001]. Geopolitika: osnovnye problemy i itogi razvitiya v XX v. *Polis*, 6, 97–115. Moskva. [in Russian].
28. Zhurzhenko, T. [2010]. *Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine*. Stuttgart.

Yaroslava Vermenych

Doctor of Historical Sciences [Dr. Hab. in History], Professor,
 Head of the Department of Regional History,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), verrosla@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Theoretical and Methodological Determinants of the Study of Borders and Border Areas

Abstract. The purpose of the article is to understand the problem of the study of borders and border areas in spatial-political, national-regional, semantic, existential and terminological dimensions. In its bitter experience, Ukraine has fully felt the flaw of a “borderline” strategy based on the conventionality of demarcation lines, at least in the north and east. Errors now have to be corrected in the face of real hostilities, which will require both much greater costs and longer periods of time. **Scientific approaches.** Traditional approaches to the study of borders are based on the tenets of geopolitics. Modern geopolitics attaches great importance to the formation of historical and geographical images of borders based on the confluence of temporal and spatial parameters and their representation in appropriate signs and symbols. The concept of “border chronotope” – a temporal-spatial continuum with a priority of time – makes it possible to trace the complex evolution of border development taking into account geopolitical influences and directions of migration processes. **Scientific novelty.** Modern geopolitical realities dictate the need to find new explanatory models and, accordingly, a new scientific language. Traditional approaches, based on the ideas of centrality and normativity of the western intellectual tradition, are no longer working. Centers and peripherals in the modern world are rapidly changing places, integration processes are accompanied by no less noticeable centrifugal ones. Comparisons, relationships, exchanges, cross-effects are the foundations of the foundations for finding new explanatory paradigms. **The main conclusion of the author.** It is no coincidence that there is an increasing interest throughout the world in the conceptualization of theoretical limology – the science of borders. During the second half of the twentieth and early twentieth centuries, there was a great distance from classical geopolitical approaches to non-classical anthropological and newest – post-classical. Theoretical limology is increasingly making its way into the education system. As far as Ukraine is concerned, border science exists at its best in the applied dimension, and the term “limology” is slowly being adopted only in the subject field of historical and political regionalism. That is why the conceptualization of a new scientific direction must be a unique challenge for historical science. Because it is for her to create such a model of attitude to otherness, which will keep society from new distinctions on the line “ours – not ours”. And also to trace on the basis of the analysis of many historical conflicts the influence of the “gauge effect”, depending on the path traveled trajectories of future development.

Keywords: theoretical limology, borders, border areas, globalization, territory, space.